

Maryan SKAB

Národní specifika apelace v češtině

Každý národ během svého dlouhodobého vývoje vytváří vlastní specifické jazykové prostředky, jejichž speciální funkcí je nava-
zování a udržování verbální komunikace mezi nositeli příslušného
jazyka. Takové jednotky a konstrukce, jež tyto jazykové prostřed-
ky vytvářejí, nazýváme prostředky *a p e l a c e* (termín K. Büllera;
Бюллер 1993). K nim patří vokativ a osobní zájmena pro 2. osobu
sg. a pl. jako substantivní formy apelace, a také imperativ jako slo-
vesná forma apelace. Kromě toho jako specifické vystupují i syn-
taktické konstrukce, jimiž se apelace vyjadřuje. V tomto článku
jsme chtěli popsat národní specifiku českých jazykových prostřed-
ků a syntaktických konstrukcí apelace. Děláme to z pohledu sou-
časného ukrajinského jazyka. Z tohoto hlediska má čeština a ukra-
jinština mnoho společného. Jak správně napsal polský lingvista
A. Sieczkowski:

Najpełniej – i to nie tylko na gruncie języków zachodniosłowiańskich, ale
w całej tej rodzinie językowej – reprezentowany jest wołacz w języku czeskim
(Sieczkowski 1964, s. 254).

Nicméně, co se týče východoslovanských jazyků tento pád za-
chovala v největší míře ukrajinjština.

Pro češtinu, stejně jako i pro ukrajinjštinu, jsou platné tytéž ten-
dence rozvoje daných gramatických forem. Například, v obou
jazycích jsou známa mnohá fakta používání forem nominativu ve
funkci vokativu. V. Mathesius tento proces popsal následovně:

Nahrazování vokativu nominativem ukazuje zřejmě vliv německý. Ale podle
různé tendence u maskulin a feminin myslím, že to nebyl vliv jediný. Alespoň
trochu mohly působit i vlivy jiné. Sluší vzpomenouti toho, že u zpodstatnělých
adjektiv se vokativ sám sebou rovná nominativu. *Pane účetní, pane poklasný,*

pane Novotný jsou konstrukce zcela stejné formálně s výrazy *pane učitel!, pane
Novák!* Na rozdíl mezi prostými jmény mužskými a ženskými mohl mít vliv
vlastně i ten fakt, že se sice užívá ve vokativu hojně zpodstatnělého adjektivu
ženská!, ale málokdy analogického adjektiva mužský! (Mathesius 1924, s. 140).

Tedy, podle našeho názoru, národní specifiku apelace v daném
jazyce, v tomto případě v češtině, reprezentují:

1. existence specifických gramatických forem vokativu, morfolo-
gicky odlišných od nominativu, a také syntetických tvarů impe-
rativu (exkluzivu i inkluzivu);
2. přítomnost specifických syntaktických konstrukcí;
3. kombinace používaných v tomto jazyce způsobů apelace;
4. zvláštnosti lexikálního významu gramatických forem, kterými se
vyjadřuje apelace, především forem vokativu nebo tzv. oslovení.

Ve vztahu k jednotlivým bodům je třeba, dle našeho názoru,
zdůraznit především tyto jazykové jevy. Jak jsme již uvedli, češti-
na má specifické formy vokativu, jichž se používá v různých sty-
lech a pragmatických situacích. Stejně jako i v jiných slovanských
jazycích mají speciální koncovky vokativu jména podstatná muž-
ského a ženského rodu jednotného čísla. Kromě toho gramatický
význam vokativu se vyjadřuje rovněž pomocí intonace, což
znamená, že dokonce když jméno podstatné má koncovku nomina-
tivu, může být z hlediska své funkce chápáno jako forma vokativu,
která je homonymní s formou nominativu. Lze tedy říci, že zcela
neexistuje nominativ místo vokativu, pouze existují formy vokati-
vu, které mají koncovky homonymní s koncovkami nominativu.

Tendence použití těchto forem v češtině a ukrajinjštině jsou
stejně. Jednak se používají pouze v mluveném jazyce (nikdy ne
v jazyce spisovném), jednak se často tvary vokativu, jež jsou
homonymní s tvary nominativu, používají také ve složených
nominacích osob, která zahrnují příjmení, například v nominacích
typu *pane Novák* apod. V. Šmilauer tento jev popisuje takto:

[...] v jednotném čísle rodu mužského a ženského se vokativ nahrazuje nominati-
vem, zvláště po *pane* (nikdy ne po *soudruhu, příteli, bratře*) a při přívlastku.

Tento tvar je expresivní, a to v různém smyslu. Svou neosobností vyjadřuje někdy úctu a zdvořilost, jindy povýšenost a strohost” (Šmilauer 1969, s.107).

Podle V. Šmilauera mají některá podstatná jména vlastnosti specifické:

Jiné rozlišení je u slova kmotra; normální vokativ je „kmotra” [...] podoba „kmotro” je pejorativní (Šmilauer 1969, s.107).

Rovněž je třeba podotknout, že čeština, stejně jako i ukrajinština, v daných nominacích nerada mění výchozí tvar příjmení. H. Běličová uvádí:

Spisovná čeština užívá vokativ důsledně. V hovorové češtině se u příjmení ve spojení s pane užívá nominativ: pane Novák, pane Krupička a podobně. Běžné je oslovení holka, ačkoli jinak se u feminin pevně drží vokativ: Majo, Evo (Běličová 1998, s. 13).

V češtině, stejně jako i v ukrajinštině a jiných jazycích se zřídka používá oslovení prezentované pouze zájmenem *ty* nebo *vy*:

Omezeně fungují ve funkci oslovení zájmena *ty*, *vy*. Jsou vždy intonačně zdůrazněna, fungují v neoficiálním prostředí [...]. Vůči neznámému adresátovi (mluvčí mu vyká) se oslovení zájmenem považuje za zdvořilostní prohrěšek” (Бюллер 1993, с. 78).

V obou jazycích existují speciální syntetické formy imperativu 1. osoby množného čísla, tj. inkuzivu. Těmito tvary označujeme činnost, kterou bude konat společně adresát i adresant řeči.

Jelikož je čeština jazyk západoslovanský (západoslovanské jazyky zachovaly rozlišení osoby nejen u sloves přítomného, ale také budoucího a minulého času, a rovněž způsobu podmiňovacího), je pro ni vynechávání tvarů zájmen osobních typičtější než pro ukrajinštinu. Tím se v češtině zdůvodňuje častější užití forem vokativu jmen podstatných a jejich funkčních ekvivalentů jako názvů adresáta řeči, a rovněž názvů potenciálního subjektu děje, o němž mluvíme. Zájmena osobní se užívají za speciálních podmínek stylistických nebo pragmatických, kdy osoba adresáta odporuje jiným osobám: *Já budu psát, a ty (vy) budeš (budete) číst. Vy, a ne on musíte to udělat* atd.

Současný český lingvista A. Jurman píše:

Verbální komunikace obsahuje prostředky, které vyjadřují vztahy a postoje mluvčích k jejich komunikačním partnerům. Není pochyb o tom, že užívání jazyka je úzce svázáno s jistými aspekty sociálních struktur. Volbou určité formy oslovení, ať už jde o oslovení zájmenné, či jmenné, dáváme najevo svůj vztah ke komunikačnímu partnerovi (sounáležitost, moc, vzdálenost, respekt, důvěrnost atd.) a zároveň (ne) respektujeme panující společenské konvence, jinými slovy dodržujeme, nebo porušujeme pravidla zdvořilosti. Bez ohledu na odlišné tempo vývoje oslovovacích systémů v jednotlivých jazycích, specifická struktura a funkčního využití jednotlivých prvků systému v jeho konkrétním vývojovém stadiu, se zdá být jisté, že v jazyce vždy zůstávají zachovány minimálně dvě varianty oslovení, umožňující vyjádření proměnlivé míry sociální vzdálenosti mezi komunikačními partnery (Jurman 2001, s. 185).

Na rozdíl od A. Jurmana chápeme nazvané projevy apelace jako jednotky komplexní a ne jako pronominální, neboť začleňují ne jenom zájmena osobní, ale také formy slovesné; kromě toho v závislosti na tvaru zájmena osobního mluvčí vybírá vlastní jméno podstatné. Proto označujeme tzv. „tykání”, „vykání” atd. jako způsoby apelace a stavíme je do protikladu k prostředkům apelace jako konkrétním gramatickým formám jmen a slovesa.

Můžeme říct, že z tohoto pohledu apelace má čeština také svou výraznou specifiku. Jde především o vyjadřování tzv. vykání. Na rozdíl od jiných jazyků, v nichž tento jev existuje, v češtině ve větách se slovesy způsobu oznamovacího a podmiňovacího formálně rozlišujeme oslovení s *vy* (jedné osoby) jako jejího hodnocení, a oslovení několika osob s *vy* – jako tvaru, z hlediska stylistického a z hlediska uzuálního použití komunikativních modelů – jako neutrální.

Například ve větách rozkazovacích typu *Pane* (jedna osoba), *posadte se a Pánové* (mnoho: dvě nebo víc osob), *posadte se* slovesné formy jsou stejné. Podobný stav je také v jiných slovanských jazycích, například v ukrajinštině: *Пане, сiдайте i Панове, сiдайте*. Vykání jedné osobě je příznakové v těchto případech a je vyjádřeno gramatickým tvarem substantiva.

Ve větách tázacích se slovesy oznamovacího a také podmiňovacího způsobu v češtině je situace odlišná ve srovnání s jinými slovanskými jazyky: ukr. *Пане* (jedna osoba), *були в Празі?* a *Панове* (mnoho: dvě nebo víc osob), *були в Празі?* i čes. *Pane*, *byl jste v Praze?* a *Pánové*, *byli jste v Praze?* nebo ukr. *Пане* (jedna osoba), *хотіли би відвідати Прагу?* a *Панове* (mnoho: dvě nebo víc osob), *хотіли би відвідати Прагу?* a čes. *Pane*, *chtěl byste navštívit Prahu?* a *Pánové*, *chtěli byste navštívit Prahu?*

Kromě základních způsobů apelace jako tykání a vykání jsou v češtině také jiné, které se užívají zřídka, a to onkání, onikání. P. Eisner v knize *Chrám i tvrz* popisuje také i „onikovykání” nebo „onikání vykací”:

[...] máme v češtině tykání, vykání, onkání, onikání. K tomu ještě máme onikání vykací, jež záleží v tom, že sice vím, že se v češtině má vykat, ale člověk, na něhož se obracím, je v tak oblačných výších nade mnou [...], že vykání opravdu nestačí (Eisner 1992, s. 229).

Ještě jedním charakteristickým rysem českého systému apelace je velice intensivní používání titulatur (Eisner 1992, s. 468–473). Z jiných jazyků slovanských je titulování aktivním prostředkem nominace osoby a jejího oslovení také v polštině. V jazycích východoslovanských titulování v 20. století postupně zaniklo; a jestliže přesto existuje je výrazně stylisticky omezeno. Je často zastoupeno vlastním jménem a jménem po otci, což je specifickým rysem východoslovanského systému apelace.

Stejně jako v každém jazyce, i v češtině jsou specifické lexikální prostředky (slova), jichž se používá pouze pro apelaci. Nejznámějším je hovorové oslovení *vole*, které se velice často popisuje v jazykovědných pracích (Styblík 1998–1999).

Čeština stejně jako jiný jazyk během svého vývoje vytvořila svůj systém apelace, jehož nejdůležitějšími rysy jsou, dle našeho názoru, specifické gramatické formy (vokativu a imperativu), existence specifických syntaktických konstrukcí, kombinace použí-

vaných způsobů apelace v tomto jazyce, a také zvláštnosti lexikálního významu gramatických tvarů, jimiž se apelace vyjadřuje.

Doufáme, že navrhovaný způsob popisu národní specifiky apelace je možno použít i při popisu jiných jazyků (především slovanských).

Literatura

- Běličová H., 1998: *Konfrontace češtiny a slovenštiny na pozadí spisovných jazyků slovanských*, [in:] *Přednášky z 41. běhu LŠSS*, Praha, s. 5–16.
- Eisner P., 1992: *Chrám i tvrz. Kniha o češtině*, Praha.
- Jurman A., 2001: *Pronominální oslovení (tykání a vykání) v současné češtině*, „Slovo a slovesnost” LXII, č. 3, s. 185–199.
- Mathesius V., 1924: *Nominativ místo vokativu v hovorové češtině*, „Naše řeč” VII, č. 4, s. 138–140.
- Sieczkowski A., 1964: *Kategoria gramatyczna wołacza w językach zachodniosłowiańskich*, „Prace Filologiczne” XVIII, nr 2, s. 239–262.
- Styblík V., 1998–1999: *Quo usque tandem »vole«? (Jak dlouho ještě?)*, „Český jazyk a literatura” 49, č. 3–4, s. 87–89.
- Šmilauer V., 1969: *Novočeská skladba*, Praha.
- Švehlová M., 1995: *K problematice oslovení v češtině*, [in:] *Rozumět jazyku, Kniha k významnému životnímu jubileu univerzitní profesořky Radoslavy Brabcové*, Praha, s. 73–80.
- Бюллер К., 1993: *Теория языка. Репрезентативная функция языка*, пер. с нем., общ. ред. и коммент. Т. В. Булыгиной, вст. ст. Т. В. Булыгиной и А. А. Леонтьева, Москва.